

МЕДИЦИНА ЧАСІВ РУСІ

А. С. Сауляк, Н. Р. Темірова

Анотація. У статті аналізується стан медицини у добу Русі. Відзначено, що не маючи раціонального пояснення причини хвороб, тогочасні люди схилилися до думки про вплив «нечисті». Якісно новий етап розвитку медицини у Русі пов'язаний з прийняттям християнства й поширенням книжних знань, передусім, із Візантійської імперії. Показано, що лікарською справою займалися знахарі, цілителі, ченці, але й пересічні жителі розумілися на традиційних методах подолання хвороб. Лікарі надавали допомогу хворим не залежно від їхнього соціального стану, іноземні ж лікарі обслуговували представників еліти. Охарактеризовано найпоширеніші методи лікування, серед яких в історичних джерелах згадуються лікування травами, речовинами тваринного походження, масаж, заговори та інші.

Ключові слова: медицина, хвороба, лікарська справа, методи лікування.

Хвороби, епідемії та боротьба з ними на порядку денного людства стояли від часів пращурів та не втрачають значення до сьогодні. Понад рік тому землян сколихнула небезпечна пандемія COVID-19. Не зважаючи на значний прогрес сучасної медицини, люди виявилися майже безпорадними перед цією хворобою, аж поки не було винайдено вакцину й не розпочато масове щеплення дорослих. У зламні моменти, коли людина опиняється перед черговим викликом, свідомість воліє звертатися до минулого досвіду подолання аналогічних проблем. Тому звернення до історії медичних практик доби українського середньовіччя сприятиме збагаченню досвіду розв'язання життєво небезпечних ситуацій.

Вивчення історії хвороб та розвитку медицини в українських землях має досить розлогу історіографію. Витоки наукового знання у цій ділянці тяжіють до другої половини XIX ст., що зумовлено формуванням історичної науки загалом. Проте найпильнішу увагу цим сюжетам приділено сучасними дослідниками. Серед авторів узагальнюючих праць варто назвати В. Білоуса, З. Болтаровича, Н. Борисенко, О. Драч, В. Плюща та інших [1; 2; 3; 7]. Водночас досягнення медицини доби Русі заслуговує на спеціальну увагу, оскільки йдеться про перший етап в історії опікування здоров'я в умовах існування держави. Тому метою даної розвідки є визначення стану медичного знання та практики у Руській державі. В основу дослідження покладено джерела, серед яких літописи («Повість минулих літ»); агіографічні твори («Києво-Печерський патерик»); книги енциклопедичного характеру («Ізборник Святослава»).

Історичні джерела руської доби містять інформацію про пошесті моровиці та інші епідемії. Не маючи можливості пояснити причини хвороб, люди схилилися до думки про вплив «нечисті» на людину. В казках зафіксовано уявлення про моровицю – в образі жінки з розпатланим волоссям. Але при цьому гігієна відігравала велике значення, адже жителі Русі вже розуміли, що бруд, антисанітарія породжували тяжкі масові захворювання.

У часи Русі у процесі лікування спиралися на східнослов'янські традиції, які становили комплекс поглядів, вірувань та обрядів давньої людини впродовж багатьох тисячоліть і були міцно вкорінені в етнічну пам'ять народу. Вірячи в сили природи, люди вдавалися до різних магічних дій. Як зауважив В.Отамановський, тривалий час не існувало власне поняття «лікар», адже майже кожен житель Русі розумівся на ліках рослинного та тваринного походження, традиційних правилах їх застосування. Згодом з'являлися знахарі та ворожбити. Часто їхня діяльність обмежувалась заклинаннями та ворожінням [5, с. 181]. Однак, ставлення церкви до таких дій було вкрай негативним. Вона всіляко засуджувала лікувальні засоби та будь-яку діяльність так званих чародіїв і ворожок. З прийняттям християнства у Русі почали поширюватися натурфілософські твори, що об'єднували наївно-матеріалістичні уявлення з релігійно-ідеалістичними. Викладені в них ідеї ґрунтувалися на визнанні Бога надсилою, яка створила світ і здійснює керівництво ним, а отже, й хворобами. Це яскраво показано у сюжеті «Києво-Печерського патерика», в якому йдеться про травму боярина Василя після падіння з коня, яку вдалося зцілити внаслідок

молитви й покаяння: «Не зцілишся, доки не покаєшся у гріху тому. Повели, аби внесли тебе до Печерського монастиря, в церкву Святої Богородиці. І як покладуть тебе на раку мою – здоровим станеш і розтрачене тобою золото та срібло цілим знайдеш». Це ж явлено було Василю тої ночі, і не уві сні, бо увечері явився йому преподобний Феодосій». Наступного дня чернігівський князь Георгій Володимирович прийшов разом з лікарями, щоб надати Василю допомогу. Дізнавшись, що того відвезли до Печерського монастиря й подумавши, що той помер, поспішив до монастиря, де знайшов його здоровим, «ніби ніколи й не хворів». І далі: «І, почувши од нього [про] чудеса, вжахнувся князь, радості духовної виповнившись, [та] прийшов поклонитись чудотворному гробу великого Феодосія» [6].

Якісно новий етап розвитку лікарської справи на Русі був пов'язаний з поширенням знань з Візантійської імперії, звідки прийшли перші медичні знання. Лікарі були в усіх більш-менш значних містах Русі й мали медичну практику. Прикметно, що вони займалися лікуванням всього населення не залежно від соціального стану. Особливою повагою користувалася Києво-Печерська лавра, куди звозили хворих з усієї Русі. Монастирські хроніки повідомляють про кількох ченців-подвижників, які у славилися лікарською майстерністю [4, с. 128]. На той час монастирі були й своєрідними академіями, де навчалися не тільки медичній справі, але й концентрувалися основні кадри інтелігенції. На Русі було запроваджено Студійський статут, який передбачав засновувати лікувальні заклади, богадільні та інші добродійні установи. Зокрема, при Печерській лаврі було створено шпитальний монастир св. Миколи [6, с. 345]. Ченці користувалися великою повагою. Узавшись за лікування хворого, ченці, передусім, керувалися вченням Тертуліана й блаженного Августина про лікування засобами культу: молитвами, святою водою, чудотворними іконами і мощам святих. З поступовим розвитком медичних знань поступово започатковувалися аптеки, проте лікарі все ж більше орієнтувалися на народні засоби лікування. У Русі були й мандрівні лікарі, подібні до грецьких. Послугами вчених лікарів здебільшого користувалася заможні верстви населення. Пересічне населення зверталось за допомогою до знахарів і цілителів. Лікарі використовували як підручники так і записи грецьких і візантійських вчених [2, с. 230]. Серед найпопулярніших книг того періоду – «Ізборник Святослава», в якому описувалося відомі на той час хвороби та методи їх лікування. Ці записи допомагали поставити більш точний діагноз або ж приготувати лікувальні засоби [6, с. 338].

У подоланні недуг велике значення мали ліки з трав – кропиви, подорожника, полину, цвіту липи, листя берези, кори ясеню, ягід ялівцю. Застосовувалися цілющі властивості березового соку, хрону, цибулі, часнику тощо. Серед ліків тваринного походження особливе значення мали мед, кобиляче молоко, печінка тріски, панти оленя. З лікувальною метою використовувалися оцет, мідний купорос, скипидар, селітра, «сірчаного каменю», миш'як, срібло, кіновар тощо. У слов'ян особливо поцінювалися заспокійливі речовини – «любка», «зілля миле», «дар неба» тощо. Популярним був мускатний горіх, який потрапляв до Русі з Індії. Поширеними процедурами були фізіотерапія, масаж, змащування та протирання [7, с. 325].

Специфічним «києворуським» методом була психотерапія. Вона базувалася на язичницьких традиціях – заговорах, позбавленні від «пристріту», «порчі», «поробленого». На відміну від інших держав у Русі були популярні ворожки, шептухи, чаклуни, заклинателі, відьми, серед яких були як чоловіки так і жінки. Перелічені традиційні маніпуляції прийшли не ззовні, вони збереглися в українських землях з праісторичних часів і були невід'ємною частиною центрально-слов'янського сприйняття зв'язку живої людини з «іншим» світом [5, с. 177].

Невід'ємною складовою санітарно-гігієнічних процедур у Русі була парова лазня, яку здавна вважали дієвим засобом лікування. У літописі «Повість минулих літ» згадуються подорож святого апостола Андрія через гирло Дніпровське, до Новгороду, а потім до Риму: «Дивне бачив я в слов'янській землі, йдучи сюди. Бачив я лазні дерев'яні, нагріють їх до рум'яного жару, роздягнуться, і будуть голі, і обіллються квасом чинбарним і, візьмуть

молоду лозу, і б'ють себе, і до того себе доб'ють, що ледве живі вилазять, а тоді обіллються студеною водою і так оживають. І те роблять всякого дня, ніхто їх не мучить, а мучать самі себе, бо то вони творять омовіння собі, а не муку. Ті ж, хто слухав Андрія, дивувалися» [8, с. 10]. Крім використання за прямим призначенням, у ній приймали пологи, здійснювали перший догляд за новонародженим, вправляли вивихи й робили кровопускання, масаж, «накладали горщики», лікували застуду й хвороби суглобів, розтирали лікарськими мазями при захворюваннях шкіри. Досить часто жінки, аби полегшити пологи, носили амулет з яхонту [7, с. 325].

За рівнем розвитку санітарної справи Русь істотно випереджала західноєвропейські країни. Зокрема, у ході археологічних розкопок стародавнього Новгорода знайдені документи, що відносяться до 1346 р., в яких повідомляється про існування в місті лікарень для цивільного населення та про фахівців, які займалися приготуванням цілющих засобів [7, с. 332].

Підсумовуючи, можна сказати, що медицина на Русі була доволі розвиненою як для свого часу. Із запровадженням християнства відбулося розширення спектру медичних знань. Поряд із церковною медициною розвивалася народна лікувальна справа. Медичні потреби тогочасного населення задовольняли народні лікарі, лікарі-ченці в шпиталях Києво-Печерського та інших монастирів, учені лікарі іноземного походження (греки, візантійці, вірмени, сірійці), які практикували у великих містах, при князівських дворах, траплялися мандрівні лікарі. Необхідні знання черпали як з народної медицини, так і з натурфілософських творів. В основі лікарської справи руської доби перебувало спостереження за природою та людським організмом, а також досвід подолання небезпечних для здоров'я станів, що передавався від генерації до генерації.

Аннотация. В статье анализируется состояние медицины во времена Руси. Отмечено, не имея рационального объяснения причины болезней, тогдашние люди склонялись к мысли о влиянии «нечистые». Качественно новый этап развития медицины на Руси был связан с принятием христианства и распространением книжных знаний, прежде всего, с Византийской империи. Показано, что врачебной делом занимались знахари, целители, монахи, также почти каждый житель Руси разбирался в традиционных методах преодоления болезней. Врачи оказывали помощь больным независимо от их социального положения. Охарактеризованы наиболее распространенные методы лечения, среди которых в исторических источниках упоминаются лечения травами, веществами животного происхождения, массаж, заговоры и другие.

Ключевые слова: медицина, болезнь, врачебное дело, методы лечения.

Abstract. The article analyzes the state of medicine in the days of Russia. It is noted that without a rational explanation of the cause of the disease, the people of that time were inclined to think about the influence of «unclean». A qualitatively new stage in the development of medicine in Russia was associated with the adoption of Christianity and the spread of book knowledge, especially from the Byzantine Empire. It is shown that healers, healers, monks practiced medicine, and almost every inhabitant of Russia understood the traditional methods of overcoming diseases. Doctors provided care to patients regardless of their social status. The most common methods of treatment are described, among which historical sources mention herbal treatment, the use of substances of animal origin, massage, conspiracies and others.

Key words: medicine, disease, medicine, methods of treatment.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоус В. І., Білоус В. В. Історія медицини та лікувального мистецтва. Чернівці. 2019. 284 с.
2. Болтарович З. Є. Народна медицина українців. Київ. 1990. 234 с.
3. Драч О. О., Борисенко Н. М. Історія медицини і фармації (від найдавніших часів до середини XVII ст.): навч. посібн. Черкаси: видавець Чабаненко Ю. А., 2018. 244 с.
4. Лікарські та господарські поради XVIII ст. / підгот. В. А. Передрієнко. Київ: Здоров'я, 1984. 128 с.
5. Отамановский В. Д. Борьба медицины с религией в Древней Руси. Москва: Медицина, 1965. 188 с.
6. Патерик Києво-Печерський / перекл. І. Жиленко. Київ. 2001. 348 с. URL: <http://litopys.org.ua/paterikon/pat10.htm>
7. Плещ В. Нариси з історії української медичної науки та освіти. Кн. I: Від початків державності до XIX століття. Мюнхен, 1970. 342 с.
8. Повість минулих літ. Літопис Переказ В. Близниці. Київ: Веселка, 1989. 220 с.